

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

СЛІПЧЕНКО АНАТОЛІЙ СВЯТОСЛАВОВИЧ

УДК 347.215(043.5)

СПОСОБИ ТА ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ РЕЧЕЙ

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор
Венедіктова Ірина Валентинівна,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України
Спасибо-Фатєєва Інна Валентинівна,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
професор кафедри цивільного права № 1;

кандидат юридичних наук
Хоменко Михайло Михайлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри цивільного права.

Захист відбудеться «23» травня 2019 р. о 15⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.28 у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 431.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий «16» квітня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. А. Устименко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розвиток сучасних цивільних відносин, умови, які зумовлюють їх виникнення та існування, становлять науковий інтерес для вітчизняної цивілістики і вимагають постійного вдосконалення правових конструкцій та механізмів їх регулювання. Цивільний оборот належить до тих правових явищ, природа яких достеменно ще не з'ясована. Її розуміння важко переоцінити, бо це дозволить не тільки виокремити поняття «цивільний оборот» серед інших, зокрема й подібних категорій, які відрізняються істотними властивостями, а й сформулювати аргументовану позицію щодо змісту такої категорії, більш чітко визначити поняття «оборотоздатність об'єктів» та її види.

Актуальність подібних досліджень зумовлена об'єктивними процесами зближення й уніфікації вітчизняного законодавства з європейським, прийняттям загальноєвропейських принципів приватного права та однаковою судовою практикою щодо захисту прав учасників цивільного обороту.

З'ясування сутності цивільного обороту та його точної дефініції мають значення і в межах суто вітчизняної правореалізації. Наприклад, у ч. 2 ст. 1116 Цивільного кодексу України вказано, що договором комерційної концесії може бути передбачено використання предмета договору із зазначенням або без зазначення території використання щодо певної сфери цивільного обороту. При цьому очевидно, що для окреслення сфери цивільного обороту учасники договору мають розуміти, що таке цивільний оборот та які види його існування можуть бути.

Слід зазначити, що на загальнотеоретичному рівні проблеми цивільного обороту неодноразово ставали предметом наукового інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Так, різні аспекти форм та способів цивільного обороту вивчалися такими вченими, як М. А. Астахова, С. Н. Братусь, Ю. В. Виниченко, К. М. Жамойдик, О. А. Красавчиков, Л. В. Криволапова, В. А. Лапач, І. А. Полуяхтов та ін.

Втім, майже кожен науковець розуміє правову категорію «цивільний оборот» по-різному і, як правило, вкладає в її зміст свій, відмінний від інших, сенс. З огляду на це, виникає потреба системного дослідження категорії цивільного обороту на базі цивільного законодавства України, новітніх методологічних засад, відомих теоретичних розробок та вітчизняного й іноземного досвіду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дисертаційного дослідження відповідає сучасним тенденціям розвитку права в аспекті інтеграційних процесів в Україні і Європейському Союзі. Роботу виконано відповідно до напрямів науково-дослідної роботи кафедри цивільно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на 2016–2019 роки «Правові проблеми здійснення майнових і особистих немайнових прав в умовах ринкової економіки» (державний реєстраційний номер 0116U000914).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення загальних положень цивільного обороту, меж застосування даного поняття і на їх основі встановлення способів та форм цивільного обороту речей, їх взаємозв'язку як елементів єдиної системи.

Для досягнення цієї мети поставлено такі задачі:

- сформулювати визначення поняття «цивільний оборот»;
- охарактеризувати структуру цивільного обороту як правової категорії;
- проаналізувати особливості відчуження речей як способу цивільного обороту та окреслити межі його застосування;
- узагальнити й надати характеристику переходу речей від однієї особи до іншої як способу цивільного обороту та окреслити межі його застосування;
- виокремити й уніфікувати правові форми цивільного обороту;
- розкрити сутність та місце правонаступництва у цивільному обороті речей;
- розкрити сутність та місце інших форм цивільного обороту речей, відмінних від правонаступництва.

Об'єктом дослідження є цивільний оборот об'єктів цивільного права.

Предметом дослідження є способи та форми цивільного обороту речей.

Методи дослідження. У роботі над дисертацією були використані загальнотеоретичні і спеціально-наукові методи пізнання.

Так, історико-правовий метод допоміг окреслити еволюцію наукових поглядів щодо розуміння категорії цивільного обороту (підрозділ 1.1), тоді як формально-юридичний дозволив з'ясувати правовий режим предметів матеріального світу як об'єктів обороту (підрозділи 2.1, 2.2). За допомогою дедуктивного методу сформульовано поняття цивільного обороту речей та визначено його мету (підрозділи 1.1, 1.2). Порівняльно-правовий аналіз був застосований для співставлення положень вітчизняного законодавства, судової практики з міжнародним досвідом щодо цивільного обороту (підрозділи 2.1–3.2). Визначення структури цивільного обороту (підрозділ 1.2), його способів (підрозділи 2.1, 2.2) та правових форм (підрозділи 3.1, 3.2) базувалося на системно-структурному методі пізнання, а системно-функціональний метод дозволив встановити види таких способів (підрозділи 2.1, 2.2) та види юридичних форм (підрозділи 3.1, 3.2). На основі висновку за аналогією сформульовано поняття правовстановлення як однієї з форм цивільного обороту (підрозділ 3.2). Розглядаючи цивільний оборот як систему, яка спрямована на правомірну зміну стану присвоєності суб'єктами об'єктів цивільного права, завдяки методам дихотомії і тетратомії були виявлені можливі різновиди цивільного обороту (підрозділи 1.2, 3.1, 3.2).

При дослідженні норм права також застосовувались такі логічні прийоми, як синтез, висновок від протилежного, виключення, діалектичне розуміння об'єктивного і суб'єктивного права тощо.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першою в юридичній науці України системною працею, що присвячена способам та

формам цивільного обороту речей. За результатами проведеного дослідження сформульовано наукові положення та висновки, які виносяться на захист, зокрема:

уперше:

– встановлено, що структура цивільного обороту складається з двох елементів – способів і форм, які є неподільним цілим. У межах першого внаслідок застосування способів виникає динаміка об'єктів цивільного права; в межах другого за допомогою юридичних форм – динаміка суб'єктивних прав на них та обов'язків. Ці елементи настільки нероздільно пов'язані між собою, що відсутність одного з них руйнує структуру цивільного обороту в цілому;

– визначено, що система цивільного обороту речей охоплює чотири його різновиди: 1) відчуження у порядку правонаступництва, 2) відчуження у порядку правовстановлення, 3) перехід об'єктів у порядку правонаступництва, 4) перехід об'єктів у порядку правовстановлення;

– обґрунтовано, що перехід від однієї особи до іншої та відчуження змінюють стан присвоєності речі. Абсолютний стан пов'язаний із виникненням в учасника цивільних правовідносин, який набув річ, права власності, а в деяких випадках – володіння як речового права. Відносний стан присвоєності пов'язаний із володінням адресатом чужою річчю. Він може бути зафіксований за допомогою як речових прав на чужу річ, так і зобов'язальних прав, прав, що виникають на підставі договорів;

– доведено, що, на відміну від транслятивного, при конститутивному правонабутті у правонадавача виникає юридично забезпечена можливість повернути собі, за певних умов, надані ним можливості щодо володіння, користування та розпорядження річчю;

– сформульовано поняття правовстановлення як одного з видів первинного правонабуття, що поряд із правонаступництвом відображає динаміку прав у структурі цивільного обороту. У взаємодії зі способами цивільного обороту воно забезпечує (юридично оформлює) зміну стану присвоєності об'єктів цивільного права. У даному разі мова має йти лише про ті зміни правовідносин, які виникають у результаті відчуження або переходу об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої;

– виявлено, що об'єкти цивільного права не перестають існувати і тоді, коли вони нікому не належать. Такі матеріальні блага поіменовані і щодо них встановлено певний правовий режим. В свою чергу, встановлення правового режиму, який являє собою особливий порядок правової регламентації суспільних відносин, вказує на існування правовідносин щодо нічийної речі. Отже, навіть тоді, коли власник чи володільць відмовився від речі, остання не перестає бути об'єктом правовідносин і здатна знаходитись у цивільному обороті;

– запропоновано виділяти правовстановлення на нічийні речі та правовстановлення на присвоєні кимось блага. Спільним між ними є те, що вони відображають динаміку правовідносин через правоприпинення та виникнення нових правовідносин при збереженні одного і того самого

об'єкта. Як у першому випадку, так і в другому має місце первинне правонабуття, але для первинного набуття прав на речі, які нікому не належали, характерним є те, що між стадіями «припинення стану присвоєності» для одних осіб та «виникнення стану присвоєності» для інших існує проміжна стадія, коли матеріальне благо перестає належати будь-кому, стає нічийним, чужим абсолютно для всіх.

удосконалено:

– визначення поняття цивільного обороту. Запропоновано розглядати його як правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Саме у такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту як правової категорії, оскільки відчуження й перехід вказують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення (на динаміку суб'єктивних прав). Зважаючи на те, що кожен з елементів (динаміка об'єктів і динаміка прав) окремо не наділений тими властивостями, які виникають у них внаслідок взаємодії (основною з яких є правомірна зміна стану присвоєності об'єктів цивільного права), то цивільний оборот слід вважати системою, що поєднує в одне ціле вищевказані елементи, які є необхідними та достатніми;

– тезу про відчуження як стан, який завжди вказує на те, що певне благо не належить (перестає належати) особі, «не її», «чуже їй». Запропоновано включити до його складу не тільки випадки, коли об'єкт цивільного права перестає належати одній особі з одночасним присвоєнням його іншою особою, а й випадки, коли він перестає належати кому б то не було, тобто стає чужим, не є своїм абсолютно для всіх (безхазяйним, нічийним);

– положення про перехід об'єктів цивільного права від адресанта до адресата, який являє собою процес, що виражається в зміні стану присвоєності речі. Обґрунтовано, що він може бути одномоментним або тривати певний період часу. Причому навіть одна й та сама підстава, що породжує один і той же результат, може передбачати різний процес переходу майна від однієї особи до іншої. Такий процес може бути комплексом як різнорідних, так і однорідних дій, кожна з яких необхідна, а у своїй сукупності вони достатні для виникнення відповідних наслідків. Лише належне завершення процесу переходу може свідчити про змінення стану присвоєності;

– положення, що у порядку правовстановлення матеріальні блага можуть відчужуватися та/або переходити від однієї особи до іншої. Так, у результаті первинного набуття права власності на вже кимось присвоєні блага відбувається відчуження останніх. Разом із тим до моменту виникнення права власності при виявленні безхазяйної нерухомості, знахідки, затриманні бездоглядної домашньої тварини, давнісному володінні відбувається перехід речей у порядку правовстановлення. Як результат останнього – виникнення у набувача речового права володіння.

дістали подальшого розвитку:

– теза, що в якості об'єкта відчуження та переходу у цивільному обороті можуть розглядатися лише об'єкти цивільного права, а об'єкта правонаступництва та правовстановлення – лише права (обов'язки);

– положення, що динаміка об'єкта зумовлюється відчуженням або переходом об'єктів цивільного права. Їх альтернативність дозволила сформулювати таке твердження: «У цивільному обороті динаміка об'єктів зумовлюється або їх переходом від однієї особи до іншої, або відчуженням. Третього способу немає». Без динамічних процесів, до яких залучаються блага як предмети матеріального світу, правове оформлення обороту (динаміка права) не тільки втрачає сенс, а й стає неможливим;

– обґрунтування того, що стан відчуженості (присвоєності) речей правопорядок визнає через монополію, яка закріплюється за допомогою речових прав. Це не тільки право власності, а й інші права. Тому чужим для особи є те майно, на яке вона не має ні права власності, ні права володіння. Відповідно, не чужими об'єктами для суб'єкта є ті, що належать йому на праві власності чи на іншому праві володіння;

– теза щодо правонаступництва як поняття, що є тотожним похідному правонабуттю. Незважаючи на припинення прав та обов'язків у однієї особи та виникнення їх в іншій, мова має йти саме про зміну існуючого правовідношення, в результаті якого відбувається перенесення прав та обов'язків від правопередника до правонаступника. Залежно від обсягу прав та обов'язків, які переходять до правонаступника, вони поділяються на транслятивні й конститутивні та охоплюють випадки як передачі права у цілому, з усіма правомочностями, так і частини правомочностей із збереженням юридичного титулу чи без збереження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження проблемних аспектів цивільного обороту;

– у правотворчості – для вдосконалення вітчизняного законодавства шляхом внесення змін і доповнень до нормативно-правових актів у сфері цивільного обороту;

– у правозастосовній діяльності – для поліпшення роботи судових органів при вирішенні спорів, пов'язаних з цивільним оборотом, у тому числі цивільним оборотом речей; в адвокатській практиці, що стосується цієї проблематики;

– у навчально-методичній роботі – для підготовки лекційних курсів, навчальних посібників та науково-методичних рекомендацій з цивільно-правових дисциплін.

Апробація результатів дисертації. Результати проведеного наукового дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та виносились на розсуд наукової спільноти на науково-практичній конференції, присвяченій світлій

пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 27 травня 2016 р.); науково-практичній конференції, присвяченій світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 19–20 травня 2017 р.); науково-практичній конференції, присвяченій світлій пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 травня 2018 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у дев'ятьох наукових публікаціях, зокрема: у шести наукових статтях, чотири з яких опубліковано у наукових фахових виданнях України, дві – у зарубіжних фахових виданнях, та трьох тезах доповідей на вітчизняних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації становить 252 сторінки, із них обсяг основного тексту складає 203 сторінки. Кількість використаних у дисертації джерел становить 330 найменувань, розташованих на 35 сторінках; додаток складає 2 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами; визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження; розкрито методологічні засади роботи, наукову новизну, практичне значення одержаних результатів; наведено перелік апробацій результатів досліджень, відомості про публікації за темою дослідження, структуру та обсяг роботи.

Розділ 1 «Цивільний оборот як правова категорія» складається з двох підрозділів, у яких здійснено огляд літератури з дисертаційної тематики, а також досліджено існуючі підходи до розуміння категорії «цивільний оборот» як законодавця, так і вітчизняних та іноземних вчених.

У *підрозділі 1.1 «Поняття цивільного обороту»* проведено аналіз сучасних позицій у трактуванні поняття «цивільний оборот».

Визначено мету цивільного обороту, його основні та необхідні елементи.

Встановлено, що в межах процесу відчуження та переходу від однієї особи до іншої об'єктів цивільного права змінюється їх стан присвоєності. Саме зміна стану присвоєності об'єктів цивільного права і є тим результатом, задля досягнення якого відбувається цивільний оборот.

Пропонується цивільний оборот розглядати як правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Акцентовано увагу на тому, що у такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту як правової категорії. Відчуження та перехід вказують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення (на динаміку суб'єктивних прав).

Під час дисертаційного дослідження встановлено, що елемент цивільного обороту, який забезпечує динаміку об'єктів та елемент, який

забезпечує динаміку прав (обов'язків) на ці об'єкти, сам по собі не має тих властивостей, які виникають внаслідок їх взаємодії.

Вказано, що правомірна зміна стану присвоєності об'єктів цивільного права відбувається завдяки поєднанню в одне ціле вищевказаних елементів.

Акцентовано увагу на тому, що як і будь-яка інша система, цивільний оборот має свою базову одиницю, тобто те, що знаходиться у русі (розвитку). Окреслену функцію у цивільному обороті виконує стан присвоєності об'єкта. Без нього взагалі вести мову про цивільний оборот як процес неможливо, більше того, незважаючи на те, що цей стан постійно змінюється по відношенню до певних суб'єктів, він, як і належить базовій одиниці, зберігає свою ідентичність. В процесі досягнення мети (зміна стану присвоєності об'єкта) він, в свою чергу, слугує необхідною ланкою зв'язку між формою та змістом.

У підрозділі 1.2 «Структура цивільного обороту» досліджується структура цивільного обороту як його внутрішня будова.

Вказано, що структура цивільного обороту відображає не тільки логічно обумовлене розташування його елементів, що утворюють певну систему, а й характер їх взаємодії.

Встановлено два обов'язкові й достатні елементи структури цивільного обороту.

В межах одного з них відбувається динаміка об'єктів цивільного права (поіменованій у тексті дослідження – «динаміка об'єктів»). У межах іншого – динаміка суб'єктивних прав на них та обов'язків (у дослідженні – «динаміка прав»).

У свою чергу, кожний з основних елементів містить два компоненти: до першого відносяться відчуження та перехід об'єктів цивільного права; до другого – правонаступництво та правовстановлення. Вони настільки нероздільно пов'язані між собою, що відсутність одного з них руйнує структуру цивільного обороту у цілому.

Зважаючи на те, що цивільний оборот являє собою не будь-яке системне утворення, а органічну систему, зроблено висновок про те, що його структура залишається відносно незмінною у різноманітних перетвореннях самої системи.

Запропоновано у змісті ч. 1 ст. 178 Цивільного кодексу України словосполучення «спадкування або іншим чином» замінити на термін «правовстановлення».

Розділ 2 «Способи цивільного обороту речей» складається з двох підрозділів, у яких розглянуто та охарактеризовано такі способи цивільного обороту речей як відчуження та перехід.

У підрозділі 2.1 «Відчуження як спосіб цивільного обороту речей» встановлено, що термін «відчуження» може вживатися у цивільному праві в декількох значеннях: як підстава, що спрямована на виникнення відповідних правових наслідків; як процес, що породжується такою підставою; як результат процесу, на досягнення якого була спрямована підстава.

Зазначено, що йдеться не про різні прояви одного й того самого явища, а про різні явища, які поєднуються однією назвою, але різні за змістом. Їх взаємообумовленість полягає в тому, що відчуження як підстава може бути передумовою або завершенням (досягненням мети) процесу відчуження, які, у свою чергу, породжують зміну стану присвоєності.

Натомість стан присвоєності об'єкта охарактеризовано як передумову для подальшого відчуження як юридичного факту. Разом із тим кожне з наведених явищ має свій зміст, ознаки, умови виникнення та існування.

Доведено, що для кожного з наступних явищ, що позначаються терміном «відчуження», попереднє становить необхідну передумову. При цьому зауважено, що наступне явище не завжди є обов'язковим наслідком попереднього, оскільки воно може й не виникнути. Більше того, якість кожного попереднього явища зазвичай впливає на ефективність наступних.

Визначено, що відчуженню підлягають не тільки речі, які знаходяться у титульному володінні, а й речі, які знаходяться у безтитульному володінні. В останньому випадку воно може бути як адресним, так і безадресним, як добровільним, так і недобровільним, може вчинятися правомірними вольовими або неправомірними діями.

Зазначено, що відчуження як підстава зміни стану присвоєності блага здійснюється правомірними діями, а у випадках, прямо передбачених законом, і неправомірними діями. Серед правомірних дій це здебільшого вольові дії (юридичні акти), які можуть існувати у вигляді адміністративних актів та правочинів, але це можуть бути також і вчинки або юридичний склад. Всі вони, як юридичні факти (юридичний склад), тягнуть за собою зміну стану присвоєності, перетворюють об'єкт, який був для особи своїм, власним, на чужий.

Зважаючи на те, що цивільний оборот становить собою відповідний процес, якому притаманна динаміка, зроблено висновок про те, що саме відчуження-процес є складовою структури цивільного обороту, адже тільки в ньому проявляються динамічні характеристики.

Стан відчуження (відчуженість, присвоєність) є тими «крайніми точками», між якими відбувається зміна одного стану на інший, а отже, виявляється динаміка об'єкта. Відчуження як підстава може розглядатися лише суто як причина виникнення процесу.

У підрозділі 2.2 *«Перехід речей як спосіб цивільного обороту»* визначено, що термін «перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої», так само, як і «відчуження», має три різні значення і позначає три різні поняття. Вони взаємозалежні та взаємообумовлені, адже перехід об'єктів від однієї особи до іншої, як підстава, породжує процес переходу, а нормальний розвиток та завершення останнього неминує призводити до такого результату, як зміна стану присвоєності об'єкта стосовно певного суб'єкта.

Обґрунтовано, що перехід об'єктів завжди носить адресний характер і вказує на їх рух від адресанта до адресата, тому для даного способу цивільного обороту визначеність особи, до якої переходить річ, є

обов'язковою. Завдяки цьому такий об'єкт переходу не набуває статусу «чужий».

Зроблено висновок про те, що перехід майна від однієї особи до іншої, як і відчуження, також змінює стан присвоєності. Він проявляється в тому, що об'єкт перестає бути чужим для тієї особи, до якої переходить. Але, на відміну від відчуження, при переході в адресата може виникати не тільки стан абсолютної присвоєності, а й стан відносної присвоєності. Вказано, що абсолютний стан пов'язаний із виникненням в учасника цивільних правовідносин, до якого перейшла річ, права власності, а в окремих випадках – володіння як речового права.

Відносний стан присвоєності, в свою чергу, пов'язаний із володінням адресатом чужою річчю. Він може бути зафіксований як за допомогою речових прав на чужу річ, так і за допомогою зобов'язальних прав, тобто прав, що виникають на підставі договорів.

Розглянуто перехід об'єкта цивільного права від однієї особи до іншої як правову підставу, яку складає коло юридичних фактів, або юридичних складів, з якими пов'язується зміна стану присвоєності об'єкта для адресата. До них можуть бути віднесені як події, так і дії; як правомірні дії, так і неправомірні; як юридичні вчинки, так і юридичні акти. Всі вони здатні породжувати стан абсолютної або відносної присвоєності.

Акцентовано увагу на тому, що у окремих випадках юридичний склад породжує для адресата зміну стану відносної присвоєності на абсолютну, як це відбувається, наприклад, на підставі набувальної давності, знахідки тощо.

Розділ 3 «Форми цивільного обороту речей» складається з двох підрозділів, в яких розглянуто та охарактеризовано такі форми цивільного обороту речей як правонаступництво та правовстановлення.

У підрозділі 3.1 *«Правонаступництво як форма цивільного обороту речей»* на підставі проведеного аналізу зроблено висновок, що правонаступництво та похідне правонабуття є поняттями тотожними.

Зауважено, що незважаючи на протиставляння різних вчень про правонаступництво (переміни осіб, перенесення та переміни прав та обов'язків), вони не являють собою «центробіжні сили».

Навпаки, кожне з них відображає різні важливі аспекти правонаступництва як явища, хоча й зводиться, здебільшого, до суб'єктивної оцінки його проявів не тільки з боку дослідників, а й з боку учасників самого правонаступництва, адже, незважаючи на припинення прав та обов'язків для однієї особи та виникнення їх в іншій, мова має йти саме про зміну існуючого правовідношення. Така зміна є нічим іншим, як правонаступництвом, у результаті якого відбувається перенесення прав та обов'язків від правопередника до правонаступника, яке, в свою чергу, є похідним правонабуттям.

Доведено, що похідне правонабуття, залежно від обсягу тих прав та обов'язків, які переходять до правонаступника, диференціюється на транслятивне та конститутивне, обидва з яких є правонаступництвом.

Характерним для них є похідний характер права, яке набувається, від права правопопередника.

«Дочірнє» право може виникнути лише при існуванні «материнського» права та лише у тих межах правових можливостей, які мав (має) правопопередник. правонаступництво охоплює випадки як передачі права у цілому, з усіма правомочностями, так і частини правомочностей із збереженням юридичного титулу чи без збереження.

Встановлено, що конститутивне правонаступництво полягає в тому, що з моменту отримання майна особа набуває юридично забезпечену можливість володіння, а інколи – користування певною річчю. Юридично забезпечену можливість володіти та користуватися річчю надає набувачу правопопередник.

З переходом такого майна до набувача для правонадавача здійснення володіння та користування стає неможливим.

У той же час правомочності, які належали правопопереднику не зникають безслідно, а у правонаступника не виникають із нізвідки – відбувається їх перенесення від однієї особи до іншої. Це пояснює похідний характер конститутивного правонабуття.

Зроблено висновок, що, на відміну від транслятивного правонабуття, при конститутивному правонабутті (надання юридичних можливостей однією особою іншій) у правонадавача виникає юридично забезпечена можливість повернути собі, за відповідних умов, надані ним можливості.

Зауважено, що при конститутивному правонаступництві, як і при транслятивному, правонаступник у відповідних правовідносинах «стає на місце» правопопередника.

Виникнення нових правовідносин при цьому не є перешкодою, адже при укладенні договорів (наприклад купівлі-продажу, довічного утримання) також виникають нові правовідносини – зобов'язальні, які, тим не менше, породжують правонаступництво, тобто перенесення права власності від однієї особи до іншої.

Наголошено, що надання правомочностей є, по суті, наданням права, оскільки йому притаманні ознаки, які є істотними для правонаступництва: перенесення до правонаступника лише тими правовими можливостями, що були у правопопередника; одночасна втрата таких правових можливостей правопопередником; залежність правомочностей правонабувача від правомочностей правонадавача.

У підрозділі 3.2 «Правовстановлення як форма цивільного обороту речей та його види» зроблено висновок, що поряд із похідним правонабуттям існує ще одна юридична форма – правовстановлення (один із видів первинного правонабуття). Воно знаходиться в одному логічному ряду з правонаступництвом та виконує однотипні з останнім функції.

Правовстановлення, як і правонаступництво, юридично оформлює динаміку об'єктів цивільного права (відчуження або перехід їх від однієї особи до іншої) і тим самим забезпечує правомірну зміну стану присвоєності речей. Воно охоплює виникнення права на речі, які хоча й існували, але

нікому не належали, та речі, які належали іншій особі, але при цьому право останньої ніяк не впливає на виникнення нового права.

Дослідження групи випадків первинного правонабуття на річ, яка вже присвоєна іншою особою, дозволило стверджувати, що у порядку правовстановлення матеріальні блага можуть відчужуватися та/або переходити від однієї особи до іншої. Так, у результаті первинного набуття права власності на вже кимось присвоєні блага має місце відчуження останніх.

Разом із тим, до моменту виникнення права власності при виявленні безхазяйної нерухомості, знахідки, затриманні бездоглядної домашньої тварини, давнісному володінні відбувається перехід речей у порядку правовстановлення. У результаті останнього у набувача виникає речове право володіння.

Специфіка динаміки правовідносин, яка спостерігається у даній групі випадків правовстановлення, проявляється в тому, що в разі відчуження речі відбувається припинення права попередника і встановлення нового права. Як наслідок, попереднє правовідношення зникає (припиняється) і виникає нове. При цьому відбувається зміна абсолютного стану присвоєності об'єктів цивільного права.

У разі ж переходу речей від однієї особи до іншої відбувається встановлення такого речового права, як володіння. Виникнення останнього не залежить від права попередника і зазвичай породжує відносний стан присвоєності речей.

Доведено, що встановлення правового режиму нічийної речі вказує на існування відповідних правовідносин щодо цього об'єкта цивільного права. За таких обставин, навіть у випадку, коли власник чи володілець відмовився від речі, останні не перестають бути об'єктом правовідносин і здатні залучатися до цивільного обороту.

Встановлено, що залежно від правового режиму речі можна поділити на ті, які не присвоєні учасниками цивільних відносин та присвоєні учасниками цивільного обороту.

Правовстановлення запропоновано поділяти на два види: виникнення права на нічийні речі і виникнення права на присвоєні кимось блага. Спільним між ними є те, що вони відображають динаміку правовідносин через правоприпинення та виникнення нових правовідносин при збереженні одного і того ж об'єкта.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання щодо визначення сутності цивільного обороту речей як певної системи та визначення елементів його структури.

За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Цивільний оборот являє собою органічне поєднання обороту об'єктів та прав на них (обов'язків), сутнісною ознакою якого є динаміка, що виражається в змінюваності права на речі.

Динаміка об'єкта визначає природу цивільного обороту, як і динаміка права на нього. Без динамічних процесів, до яких залучаються блага, виражені через предмети матеріального світу, правове оформлення обороту (динаміка права) не тільки втрачає сенс, а й стає неможливим тому, що оформляти нічого. В разі такого оформлення воно є фіктивним. У свою чергу, без динамічних процесів (руху) права динаміка об'єктів буде знаходитися за межами правового поля, тобто буде неправомірною.

2. Цивільний оборот – це правомірне відчуження або перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої. Саме у такому визначенні містяться всі необхідні та достатні ознаки цивільного обороту як правової категорії. Відчуження та перехід вказують на динаміку об'єктів цивільного права, а правомірність – на її юридичне оформлення (на динаміку суб'єктивних прав).

Зважаючи ж на те, що кожен з елементів (динаміка об'єктів і динаміка прав) самостійно не містить у собі такої основної властивості, яку вони утворюють у взаємодії, а саме правомірної зміни стану присвоєності об'єктів цивільного права, то очевидно, що цивільний оборот – це система, що поєднує в одне ціле вищевказані елементи, які є необхідними та достатніми.

Як і будь-яка інша система, цивільний оборот має свою базову одиницю – стан присвоєності об'єкта. Незважаючи на те, що цей стан постійно змінюється, по відношенню до певних суб'єктів, він, як і належить базовій одиниці, зберігає свою ідентичність і слугує необхідною ланкою зв'язку між формою та змістом.

3. Структура цивільного обороту складається з двох обов'язкових елементів: динаміки об'єктів, у межах якої відбувається динаміка об'єктів цивільного обороту; динаміки прав, у межах якої відбувається динаміка суб'єктивних прав та обов'язків. Головною особливістю структури цивільного обороту є обов'язковість наявності обох елементів, які знаходяться в органічному, нерозривному взаємозв'язку. Відсутність будь-якого елементу руйнує всю структуру в цілому.

Враховуючи, що цивільний оборот становить собою не будь-яке системне утворення, а органічну систему, його структура залишається відносно незмінною, незважаючи на різноманітні внутрішні перетворення самої системи.

4. Динаміка об'єктів як один з основних та обов'язкових елементів структури цивільного обороту складається з двох компонентів, якими є відчуження і перехід об'єктів цивільного права. Їх альтернативність дозволила сформулювати наступне твердження: «У цивільному обороті динаміка об'єктів зумовлюється або їх переходом від однієї особи до іншої, або відчуженням. Третього способу немає».

Другий основний та обов'язковий елемент структури цивільного обороту, в межах якого відбувається динаміка прав, також містить два компоненти – правонаступництво та правовстановлення.

Зважаючи на те, що поняття «спадкування» входить до поняття «правонаступництво», у змісті ч. 1 ст. 178 Цивільного кодексу України воно повинно поглинатися останнім.

5. Застосовування методу тетратомії до елементів структури цивільного обороту дозволило виділити чотири різновиди цивільного обороту. Так, поєднуючи відчуження з кожним елементом частини, у межах якої відбувається динаміка права, встановлено такі два різновиди цивільного обороту як відчуження у порядку правонаступництва та відчуження у порядку правовстановлення. Поєднуючи перехід об'єктів цивільного права від однієї особи до іншої з кожним елементом частини, в межах якої відбувається динаміка права, встановлено ще два різновиди цивільного обороту, а саме перехід об'єктів у порядку правонаступництва і перехід об'єктів у порядку правовстановлення.

6. Відчуження як стан завжди вказує на те, що певне благо не належить (перестає належати) особі, «не її», «чуже їй». Воно охоплює як випадки, коли об'єкт цивільного права перестає належати одній особі з одночасним присвоєнням його іншою особою, так і випадки, коли він перестає належати кому б то не було, тобто стає чужим, «не є своїм» абсолютно для всіх (безхазяйним, нічийним).

Стан відчуженості (присвоєності) речей правопорядок визнає не тільки через право власності, а й через інші права. Саме тому чужим для особи є те майно, на яке вона не має ні права власності, ні права володіння. Відповідно, не чужими об'єктами для суб'єкта є ті, що належать йому на праві власності чи на іншому праві. Виходячи з того, що цивільний оборот являє собою певний процес, саме відчуження-процес є складовою структури цивільного обороту.

7. В якості об'єкта відчуження та переходу у цивільному обороті можуть розглядатися лише об'єкти цивільного права.

8. Перехід майна від однієї особи до іншої, як і відчуження, також змінює стан присвоєності. Він проявляється в тому, що об'єкт перестає бути чужим для тієї особи, до якої переходить. Але, на відміну від відчуження, при переході в адресата може виникати не тільки стан абсолютної присвоєності, а й стан відносної присвоєності.

Суть абсолютної присвоєності полягає у повному юридичному пануванні, монополії над належним власнику (володільцю) благом, доступ до якого будь-кому іншому заборонено. Відносний стан присвоєності долає таку заборону. По суті, адресат отримує правомірний доступ до об'єкта власника (володільця), але сам об'єкт не перетворюється на чужий для адресанта, і це є істотною відмінністю його від відчуження.

9. Правонаступництво залежно від обсягу тих прав та обов'язків, які переносяться до правонаступника, поділяється на транслятивне і конститутивне. Особливість конститутивного правонаступництва полягає в

тому, що з моменту отримання майна особа набуває юридично забезпечену можливість (правомочності) володіння, а інколи – користування цим майном. З переходом такого майна до набувача для правонадавача здійснення володіння та користування стає неможливим. У той же час правомочності, які належали правопопереднику, не зникають безслідно, а у правонаступника не виникають «із нізвідки». Відбувається їх перенесення від однієї особи до іншої і це пояснює похідний характер конститутивного правонабуття.

На відміну від транслятивного, при конститутивному правонабутті – надання юридичних можливостей однією особою іншій – у правонадавача виникає юридично забезпечена можливість повернути собі, за відповідних умов, надані ним можливості.

10. Поряд із похідним правонабуттям існує ще одна юридична форма – правовстановлення (один із видів первинного правонабуття). Воно також юридично оформлює динаміку об'єктів цивільного права (відчуження або перехід їх від однієї особи до іншої) і тим самим забезпечує правомірну зміну стану присвоєності речей (мету цивільного обороту). Правовстановлення охоплює виникнення права на речі, які хоча й існували, але нікому не належали, та речі, які належали іншій особі, але при цьому право останніх ніяк не впливає на виникнення нового права у іншої особи.

Правовстановлення можна класифікувати на два види: виникнення права на нічийні речі й виникнення права на присвоєні кимось блага. Спільним між ними є те, що вони відображають динаміку правовідносин через правоприпинення та виникнення нових правовідносин при збереженні одного і того ж об'єкта. Як у першому випадку, так і в другому має місце первинне правонабуття, оскільки виникнення нового права (правовідносин) не залежить від права попередника. Для первинного набуття прав на речі, які нікому не належали, характерним є те, що між стадіями «припинення стану присвоєності» для одних осіб та «виникнення стану присвоєності» для інших існує проміжна стадія, коли матеріальне благо перестає належати будь-кому, стає нічийним, чужим абсолютно для всіх.

11. Необхідним вбачається ч. 1 ст. 178 Цивільного кодексу України викласти у такій редакції:

«Об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої у порядку правонаступництва чи правовстановлення, якщо вони не вилучені з цивільного обороту, або не обмежені в обороті, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Сліпченко А. С. Значення дефініції «цивільний оборот» у юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 201–210.

2. Сліпченко А. С. Сутність та ознаки цивільного обороту. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 23. С. 129–132.
3. Slipchenko A. S. On the Need to Define the Concept of «Civil Turnover». *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 3 (21). С. 46–52.
4. Сліпченко А. С. Відчуження у цивільному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 59–63.
5. Сліпченко А. С. Конститутивне правонабуття у цивільному обороті. *Право і суспільство*. 2018. № 4. Т. 1. С. 95–100.
6. Слипченко А. С. Отчуждение и переход объектов гражданского оборота в Украине: соотношение понятий. *Legea și viața*. 2018. № 10/2. С. 100–104.
7. Сліпченко А. С. Правові принципи цивільного обороту. *Проблеми цивільного права та процесу: наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна* (м. Харків, 27 трав. 2016 р.). Харків : ХНУВС, 2016. С. 284–286.
8. Сліпченко А. С. Поняття «Цивільний оборот». *Проблеми цивільного права та процесу: наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна* (м. Харків, 19–20 трав. 2017 р.). Харків: ХНУВС, 2017. С. 330–332.
9. Сліпченко А. С. Співвідношення у цивільному обігу понять «відчуження» та «перехід». *Проблеми цивільного права та процесу: наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна* (м. Харків, 25 трав. 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 365–368.

АНОТАЦІЯ

Сліпченко А. С. Способи та форми цивільного обороту речей. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2019.

У роботі проведено аналіз існуючих підходів до розуміння поняття «цивільний оборот».

Запропоновано авторське визначення поняття «цивільний оборот» шляхом виокремлення необхідних та достатніх елементів, які найбільш точно розкривають його зміст.

Досліджено структуру цивільного обороту.

Встановлено два обов'язкові елементи структури цивільного обороту: перший – «динаміка об'єктів», у межах якої відбувається динаміка об'єктів цивільного права; другий – «динаміка прав» як динаміка суб'єктивних прав та обов'язків. Ці базові елементи, у свою чергу, складаються з двох

компонентів: «динаміка об'єктів» – перехід і відчуження; «динаміка прав» – правонаступництво й правовстановлення.

Обґрунтовано, що поєднання способів і форм цивільного обороту дозволяє виокремити чотири його види: відчуження шляхом правонаступництва, перехід шляхом правонаступництва, відчуження шляхом правовстановлення, перехід шляхом правовстановлення.

Способами цивільного обороту визначено відчуження і перехід як два альтернативні варіанти здійснення останнього.

Правонаступництво і правовстановлення визнано формами цивільного обороту, завдяки яким можливе його здійснення.

В статті 178 Цивільного кодексу України словосполучення «іншим чином» запропоновано замінити на термін «правовстановлення», під яким розуміється виникнення права у особи незалежно від права попередника.

Охарактеризовано правовий режим нічийної речі, який вказує на існування певних правовідносин щодо цього об'єкта цивільного права. Вказано, що навіть тоді, коли власник чи володілець відмовився від речі, остання не перестає бути об'єктом правовідносин і здатна залучатися до цивільного обороту.

Ключові слова: оборот, способи цивільного обороту, форми цивільного обороту, відчуження, перехід, правонаступництво, правовстановлення.

АННОТАЦИЯ

Слипченко А. С. Способы и формы гражданского оборота вещей. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, Харьков, 2019.

В работе проведен анализ существующих в науке подходов к пониманию категории «гражданский оборот».

На основании выделения необходимых и достаточных элементов, которые наиболее точно раскрывают суть понятия «гражданский оборот», предложено его авторское определение.

Исследована структура гражданского оборота и установлены два её обязательных элемента: первый – «динамичность объектов», в рамках которой проявляется процесс изменения статуса объектов гражданского права; второй – «динамичность прав», выражающаяся через изменчивость субъективных прав и обязанностей.

Данные базовые элементы, в свою очередь, содержат два внутренних структурных компонента: «динамичность объектов» – переход и отчуждение; «динамичность прав» – правопреемство и правоопределение.

Обосновывается, что сочетание способов и форм гражданского оборота позволяет выделить четыре его вида: отчуждение путем правопреемства, переход путем правопреемства, отчуждение путем правоопределения, переход путем правоопределения.

Способами гражданского оборота определено отчуждение и переход – как два альтернативных варианта последнего.

Формами гражданского оборота определены правопреемство и правоопределение, благодаря которым возможно оформление гражданского оборота. Указанные способы и формы являются достаточными и исчерпывающими элементами системы гражданского оборота.

В статье 178 Гражданского кодекса Украины предложено словосочетание «иным образом» заменить термином «правоопределение», которое понимается как возникновение права у лица независимо от права предшественника.

Установлен правовой режим ничейной вещи, указывающий на существование определенных правоотношений в связи с этим объектом гражданского права.

Обоснован тезис о том, что даже в случае, отказа собственника или владельца от вещи, последняя не перестает быть объектом правоотношений и способна вовлекаться в гражданский оборот.

Ключевые слова: оборот, способы гражданского оборота, формы гражданского оборота, отчуждение, переход, правопреемство, правоопределение.

ABSTRACT

Slipchenko A. S. Ways and forms of civil circulation of things. – The manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; family law; international private law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2019.

Analyzes the existing approaches to the understanding of the concept of «civil turnover».

The author's definition of the concept of «civil turnover» is proposed by highlighting the necessary and sufficient elements that most accurately reveal its content.

The structure of civil turnover is investigated. Two elements of the structure of civilian traffic were identified.

The first «dynamics of objects», in which the dynamics of objects of civil law. The second «dynamics of rights», as the dynamics of subjective rights and obligations.

In such an element of the structure of civil turnover as a «dynamics of objects», its subsystem is distinguished, where transition and alienation are its components.

In turn, the element of civil circulation «dynamics of rights» has two elements: succession and legal determination.

It is substantiated that the combination of methods and forms of civil turnover allows to distinguish four of its types: alienation through succession, transition through legal succession, alienation through legal determination, transition through legal determination.

The methods of civil turnover were determined by alienation and transition. As two alternative versions of the latter.

Forms of civil circulation defined succession and legal determination. Due to which the only possible design of civilian traffic. These methods and forms are sufficient and comprehensive elements of the system of civilian traffic.

The proposed term «legal definitions» as an alternative to the use of the phrase «otherwise» in article 178.

Through meaningful vagueness to such a phrase. In the definition of law is understood – the occurrence of the right of a person, regardless of the rights of the predecessor.

Established the legal regime of no man's thing, indicating the existence of certain legal relations on this object of civil law.

Even when the owner or the owner refused from the way, the latter do not cease to be the object of legal relations and are able to be attracted to civilian circulation.

Key words: turnover, methods of civil turnover, forms of civil turnover, alienation, transition, succession, establishment of rights.